

הרב חנוך וקסמן פרשת תרומה

סדר ומקדש: שיטת רש"י

סדר האירועים במשכן ובחטא העגל

החטיבה השנייה של ספר שמות

פתיחתה של פרשת תרומה מסמנת שינוי מהותי בנושאים הנדונים בספר שמות. עד לנקודה זו, החומש עסק בעיקר בעבודות, גאולה ומעמד הר סיני. מנקודה זו ואילך, תשומת הלב של הספר עוברת למשכן, המקדש הנייד שהוקם על ידי בני ישראל במדבר. למעט הפסקה קצרה שנועדה לטפל בחטא בעגל ותוצאותיו (לא-יח - לד:לד), שאר הספר עוסק בהוראות לבניית המשכן ובביצועו.

אולם, למרות המעבר התוכני, הספר משמר את האחידות העלילתית שלו, ועובר כמעט בלי שנבחין מאירוע אחד למשנהו. ישראל, לפי הסיפור של ספר שמות, נגאלים ממצרים (א-א:טו-כא), נוסעים במדבר (טו:כב-יח:כז) ומקבלים תורה מסיני (יט:א-כד:יח).

בסדר זה, באותו הרצף, המקרא מספר לנו על בניית המשכן; עם סיום מעמד הברית בסיני (כד:א-יד), משה עולה אל ההר ונשאר שם ארבעים יום וארבעים לילה (כד:יח). הסיפור מתפתח כדלהלן:

• חלק א: ה' מורה למשה כיצד להערוך מבחינת המימון והחומרים לבניית המשכן והכשרת הכהנים (כה-א:לא-יח).

• חלק ב: אחרי שמשה מקבל את ההוראות לבניית המשכן, ישראל חוטאים בעגל. משה מכפר על ישראל, ולאחר ארבעים יום נוספים בהר סיני הוא חוזר אל המחנה עם מערכת שנייה של לוחות, שעליהן עשרת הדברות (לא:יח-לד:לה)

• חלק ג: משה מקהיל את העם, נותן להם את ההוראות לבניית המשכן ומתחיל בעבודה. הספר מסתיים עם סיום העבודה והקמת המשכן (לה-א:מ:ח).

הבנת סדר המאורעות כסדר כתיבתם בתורה, כלומר קריאה רציפה של החטיבה השנייה של ספר שמות, היא דעת רוב רבותינו הראשונים (ראב"ע, רמב"ן).

שיטת רש"י

בניגוד לקריאה "פשוטה" זו, רש"י מעיר על הפסוק הראשון של חלק ב כך:

אין מוקדם ומאוחר בתורה; מעשה העגל קודם לצווי מלאכת המשכן ימים רבים היה...

דעת רש"י היא שסדר הפרשיות בתורה אינו משקף את סדר התרחשותם במציאות. למרות שהתורה מציגה את חטא כעגל כמפריד בין הדבקים - בין הצווי על בניית המשכן לבין ביצועו - במציאות התרחשויות היו שונות.

על פי דבריו של רש"י, בפסוק זה (יח:א) ובהמשך (כד:א-יח, וכן כד:א, ג, ד, יב), נוכל לבנות את סדר האירועים כדלקמן:

חלק א - ההכנות למעמד הר סיני:

• ההכנות להתגלות (יט:א-כה).

• ברית סיני (כד:א-יא).

חלק ב - עשרת הדיברות ותוצאותיהן:

• הדיברות ופחד העם (כ:א-ח).

• עליית משה להר לארבעים יום על מנת לקבל את הלוחות ולהיות עם ה' (כד:יב-יח).

חלק ג - האירועים לאחר ירידתו הראשונה של משה מן ההר ותוצאותיהם:

• קבלת הציוויים על אלוהי כסף וזהב, בניית המזבחות ופרשת משפטים (כ:יט-כג:לג).

• חטא העגל ותוצאותיו (לא:יח-לד:לה)

חלק ד - המשכן:

• הציווי לבנות את המשכן וההוראות לבנייתו (כב:א-לא:ז).

• העברת הציוויים לעם ובניית המשכן (לה-א:מ:לג).

קריאה זו של רש"י, היוצרת פער בין סיפור האירועים להתרחשותם בפועל, מעלה תמיהות מסויימות. מדוע רש"י סובר כך? על אף שאין תמיד מוקדם ומאוחר בתורה, אין פירושו של דבר כי האירועים בתורה לעולם אינם תואמים את סדר ההתרחשות להם; טענת "אין מוקדם ומאוחר" דורשת הסבר משכנע לשימוש הפרשן בטענה זו.

בנוסף, שימוש בטענת "אין מוקדם ומאוחר" מביאה אותנו לשאול את הפרשן מהו, לדעתו, העקרון המנחה של הסיפור - אם סדר ההתרחשות אינו מארגן את הסיפור, אז מה כן?

אם כן, אנו עומדים בפני שאלה כפולה. ראשית, מדוע רש"י סבור שאירועי פרשת תרומה התרחשו לאחר חטא העגל, ושנית, וזו השאלה המרכזית, מדוע התורה משנה את "הסדר" - מדוע להעמיד את חטא העגל כטריז בין הציווי לבניית המשכן לבין בנייתו במציאות?

המשכן כתגובה לחטא העגל

האיסור לפולחן פיזי והבעייתיות שבמשכן

מושג המשכן מופיע באיחור מה בספר שמות. הביטוי הראשון לעבודת ה' באמצעות קרבנות לאחר מעמד הר סיני אינו מזכיר "משכן" או "מקדש כלל". ה' מצווה את משה כך:

ויאמר ה' אל משה כה תאמר אל בני ישראל. אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם. לא תעשון אתי אלוהי כסף ואלוהי זהב לא תעשו לכם. מזבח אדמה תעשה לי, וזבחת עלי את עולותיך ואת שלמיך את צאנך ואת בקרך. בכל המקום אשר אזכיר את שמי, אבוא אליך וברכתיך. ואם מזבח אבנים תעשה לי, לא תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחללה.

"אלהי זהב" (לב:לא): העגל, על פי תפיסת העם, מכיל את כחו של ה', וממלא את הפער הקיים בין ה' לבין העם.

תגובתו של אהרן לדרישת העם מחזקת את הקריאה הזו. במקום להוקיע את העם על עבודת האלילים שלהם, הוא בונה מזבח לעגל ומכריז על חג לה' למחרת (לב:ה). העגל אינו אלא כלי לחיבור לה', דרך למצוא את מנהיגותו וצורת פולחן - ולא אל אחר.

הבאת העולות והשלמים על ידי העם למחרת (לב:ו), היא למעשה פארודיה על "המבוא לפולחן" שניתן בסיני (כ:יט-כב). הם מביאים עולות ושלמים על מזבח מאולתר (כנראה מאדמה או אבנים), אך מזבח פשוט זה עומד לפני "אלהי זהב" - הכלי הפיזי והמאגי שנועד לכלוא את שכינת ה' וכוחותיו בעולם הגשמי; מעמד הר סיני לא הצליח להעביר את המסר שה' הוא רוחני.

כעת נחזור לבניית המשכן. כפי שהעגל הוא סתירה ל"מבוא לפולחן" שניתן בסיני - כך גם המשכן. כפי שהסברנו לעיל, מעמד הר סיני וחוקיו מונעים אפשרות של הקמת מקום פיזי שאמור להכיל את קדושת ה'. המתכות היקרות, מזבח העץ, המתכת והכרובים עומדים בניגוד חד להוראות עבודת ה' שניתנו בסיני, וגם לעקרונות העומדים מאחוריהם. כיצד ייתכן הדבר?

המשכן כתשובה לרצון העם בפולחן פיזי

ניתן להציע שהתשובה נעוצה בחטא בעגל. העם אינו מצליח לציית להורות ב"מבוא לפולחן" (כ:טי-כא) - אולי בגלל הקשרים החזקים עם התרבות המצרית והפולחנים שלהם, או אולי בגלל טבע האדם; הוא לא תופס את צורת הפולחן השואפת להיות רוחנית ואמורפית, כמו האל אותו היא עובדת. הוא לא מצלי לדמיין אל ש"אין העולם מקומו", המשרה שכינתו באמצעות מילותיו ורצונו; הוא עושה עגל מזהב, וכתגובה לכך - ה' מתפשר. ה' מאפשר לעם צורת פולחן המתאימה להם; בין אם באופן סמלי או באמצעות "צמצום" ממשי, ה' כולא את עצמו בשטח המוגבל של המשכן. המשכן הוא ביתו, בית שיש בו שולחן, מנורה וכסא (אותו מייצגים הכרובים) לשימושו של ה'. בניגוד ל"אמונה האמיתית", ה' נותן לעם ייצוג פיזי, נוכחות קבועה ואמצעי נוצץ למציאת האל; מצוות המשכן היא תגובה למשבר של העגל.

כאן אנו חוזרים לרש"י ולקריאתו המקוטעת לחלק השני של ספר שמות. בהתאם למבנה והרעיונות שפירטנו לעיל, רש"י מעמיד את חטא העגל מיד לפני הציווי לבניית המשכן. קריאה זו - אף שאיננו יודעים את מניעיה המדויקים - מתחברת לראייה שלנו את המשכן כתגובה לחטא העגל והבעיה שבפולחן לאל רוחני.

האם המשכן הוא פשרה?

ראיית המשכן כתגובה "פשרנית" של ה' לאתגר של חטא העגל היא בעייתית. האם המשכן הוא "פשרה" או "ויתור" למצב מסויים בהיסטוריה או למצב האנושי? האם הגישה הזו לא עומדת בניגוד למרכזיות המשכן והמקדש במקרא, בהלכה ובהסטוריה?

ולא תעלה במעלת על מזבחי אשר לא תגלה ערותך עליו.

(שמות כ:יח כב).

לכאורה, יש קשר בין האיסור לעשות אלוהי כסף ואלוהי זהב "עם" ה' לבין הציווי לכך שמזבחו של ה' לא יהיה עטור בזהב או בכסף, אלא מזבח אדמה פשוט; מהו הקשר?

כפי שראב"ע (כ:כ) וספורנו (כ:יט) מסבירים, הפרשייה מונעת על ידי המתח בין הגשמי לבין הרוחני. ה' הוכיח לישראל במעמד בר סיני שנוכחותו היא חסרת גשמיות לחלוטין. הוא אינו אלא קול, זר לחלוטין למציאות; נסיונות לייצג את האל, לסמל אותו, לעמוד בינו לבין אחרים או להשרות את שכינתו לנקודה מסויימת, הם ההפך הגמור לעבודתו יתברך. זאת היא הסיבה לאיסור על עשיית "אלוקי" כסף וזהב.

באופן דומה, הפער בין ה' לבין הגשמיות קובע לא רק איסורים על עבודות מסויימות, אלא גם את דרך העבודה הרצויה: מזבח שנועד לעבודת ה' צריך להיות בנוי מאדמה, בניגוד (לפי ספורנו) למבנה מפואר המתפקד גם כגורם ממצע בין האדם לבין ה'; בנוסף לכך, מזבח זה הוא זמני ולא קבוע. ה' בא לכל מקום בו הוא מזכיר את שמו על מנת שיעבדו אותו ועל מנת לברך את ישראל.

גישה זו יוצרת בעייתיות מסויימת עם סיפור המשכן. בניגוד ל"מבוא לפולחן" שהצגנו לעיל, ההוראות לבניית המשכן הן גשמיות מאוד, ומלאות במתכות יקרות, חומרים וחומרנות. המשכן הוא מוסד קבוע (אף כי הוא נייד), והוא "מכון שבתו של ה'". המזבח אינו עשוי מאבנים ואדמה (כ:כא-כב) אלא מעץ ונחושת (כז:א-ח). יתר על כן: כרובי הזהב שעל הארון - בלי קשר לצורתם או לשאלה האם כנפיהם משמשים כ"כסא" לה' או לא - נראים קרובים באופן מסוכן לאלוהי הזהב האסורים על פי "המבוא לפולחן" (כ:יט-כא).

ניתן לסכם ולומר כי עצם הנוכחות של המשכן, על פרטיו ותכונותיו, מהווה שלילה של העקרונות הבסיסיים של עבודת ה', כפי שהם פורטו בסיני.

הגורם והבסיס לחטא העגל

התשובה לבעיה זו נעוצה, אולי, בסיפור העגל. כאשר העם מאבד את סבלנותו ומשה לא מגיע, הוא דורש מאהרן "עשה לנו אלהים" (לב:א); זוהי דרישה מוזרה למדי - כיצד עושים אלהים? כאילו לא די בכך, אהרן מתנהג כאילו הוא יודע בדיוק איך עושים אלהים: הוא מבקש מן העם לתרום זהב, ובאומנות מסויימת הוא יוצר עגל מזהב (לב:ב-ד).

בנקודה זו, העם עובד לפסל ומכריז "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" (לב:ד). האם העם מאמין שהעגל הוא דמותו של ה'? האם הם הוא מאמין שמי שהוציא אותו ממצרים הוא לא ה' אלקי אבותיהם, אלא העגל? נראה שלא; כל מה שהעם עושה הוא עשיית אלהי כסף "את" או "עם" ה'. כאשר משה חוזר לה' ומתאר באוזניו, כביכול, את חטא העם, הוא מסביר שהעם חטא "חטאה גדולה" ועשו

במעמד הר סיני (כד:ד-ה), הממסדים את הברית, מוצאים את מקביליהם בקרבנות התמיד במשכן.

משמעות ההקבלות בין ברית סיני לבין המשכן היא שהמשכן הוא סמל וייצוג של נקודת זמן מסוימת - כריתת הברית בסיני; המשכן ותפקידיו הם מזכרת עולם לביקורו של ה' בסיני וההתחייבות 'נעשה ונשמע' של ישראל לספר הברית.

לחילופין, ניתן להקביל למשכן את החלק השני של פרק כד (יב-יז), העוסק בעליית משה אל ה'. כפי שהרמב"ן הראה (כה:א), השפה וההדמויים של פרשייה זו מקבילים לתיאורים הנמצאים במשכן: ה' "יורד" אל ההר - וגם אל המשכן (כד:טז; כה:ח); כפי שענן ה' כיסה את הר סיני (כד:טו-טז) - הוא מכסה את אהל מועד כאשר הוא מוקם (מ:לד); ההקבלה המכריעה היא שכפי שה' זימן את משה לעלות ולקבל את לוחות הברית והתורה בסיני (כד:יב,יח), כך הוא מזמן אותו אל אהל הברית (ויקרא א:א) על מנת לדבר עמו ולהעביר את דבריו אל בני ישראל (שמות כב:כב). המשכן הוא הרחבה של הר סיני - ערוץ תקשורת, אמצעי להתגלות מתמשכת של התורה.

שני הקישורים בין פרקים כד ו-כה לבין ברית סיני והמשכן הם שני צדדים של אותו המטבע; המשכן מסמל את ההתגלות המתמשכת של דבר ה' בד בבד עם הברית וההתחייבות "לעשות ולשמע" את דברי ה'.

פְּשֵׁרָה וְאִידִיָּאל

על מנת לסגור את המעגל, נשוב לכעת לרש"י ולטענת "אין מוקדם ומאוחר" שהוא טוען - אל המבנה הספרותי של סיפורי המשכן, ואל הבעיה המחשבתית של המשכן כוויתור או פשרה.

לעיל ניסיתי לטעון ששיטת רש"י, הטמונה בראיית המשכן כתגובה או כמענה לחטא העגל, מחזקת בסופו של דבר את הקשר בין מעמד הר סיני לבין המשכן, על מנת לבסס את מעמד של המשכן כמייצג תמידי ונייד של הר סיני - ההתגלות בסיני והברית של סיני.

אם כן, מדבריו של רש"י אנו יכולים להסיק מסקנה מורכבת למדי אך מושכת: מחד, המשכן הוא תשובה לחטא העגל ולבעיה של עבודת אל רוחני; מאידך, המשכן הוא הרבה יותר מאשר זניחה של רעיונות נעלים אך בלתי ישימים - הוא איננו רק סמל או צמצום של השכינה, אלא הוא ייצוג והמשך של הברית בסיני, ודרך להמשיך לאורך זמן את שמיעת דבריו ורצונו של ה'. הפער בין האל הרוחני לאנשים גשמיים הוא בהארכת מעמד הר סיני לנצח.

ובמילים אחרות: הכשלון של תודעת הברית והיכולת להתחבר לה' דרך דבריו ורצונו, היה הגורם הישיר לחטא העגל; עזיבת השכינה את ההר גרמה לקולו של ה' להפוך לזכרון, ולדברו - למילים יבשות. ישראל ניסו "לזמן" את שכינתו דרך "אלהי זהב". המשכן, בתפקידו כהר סיני נייד, מגשר על הפער הזה; הוא מזכיר את הברית, ומשמש כאמצעי לשמוע את קולו של ה'. ייתכן שהמשכן נבע מתוך משבר עגל הזהב, אך הוא מורה את הלקח האמיתי של הר

כדי לטפל בבעיה זו, נשוב לרגע לדיונונו בנושא "אין מוקדם ומאוחר". הסברנו לעיל שטענה מעין זו דורשת לא רק מניעים טובים, אלא גם הסבר סביר לסדר הכתובים כפי שהוא; יש להבהיר לא רק את הסיבה לסטייה, אלא גם את הסטייה עצמה. יש סיבה לכך שהתורה מספרת את הסיפור בניגוד לסדר התרחשותו.

במבט ראשון, התיאוריה שהעלינו לעיל, של המשכן כתגובה ופשרה, נכשלת במבחן. איזו סיבה ספרותית ופדגוגית תומכת בהצבת ציווי בניית המשכן לפני חטא העגל, בדיוק במקום הלא נכון? מיקום זה מטשטש, במקום להבהיר, את היחס האמיתי בין השניים. אם כן, הבה נקרא מקרוב את המיקום הספרותי של ההוראות לבניית המשכן.

המשכן כהמשך מעמד הר סיני

כפי שצינו לעיל, רש"י משנה לא רק את סדר המאורעות בציווי בניית המשכן וחטא העגל. ראשית, הוא גם משנה את המיקום הכרונולוגי של ברית סיני (כד:א-יא), וממקם אותה בחלק א, שהתרחש לפני עשרת הדברות. בנוסף לכך, הוא גם ממקם את עליית משה להר (כד:יב-יז) בחלק ב, הדין במעמד הר סיני ובתוצאותיו. כלומר, לשיטת רש"י התורה ממקמת שני סיפורים במקום לא נכון: היא גם מעבירה את פרק כה והלאה - הוראות לבניית המשכן - "אחורה", וגם מעבירה את האירועים בפרק כד - הברית בסיני (כד:א-יא) ועליית משה להר (כד:יב-יח) - "קדימה", בצמוד לפרק כה, העוסק בהוראות לבניית המשכן. זאת, ככל הנראה, על מנת ליצור זרימה של הסיפור מהר סיני למשכן.

בנוסף לקשר הכרונולוגי, קיימות מקבילות ספרותיות רבות בין סיפורי סיני של פרק כד לבין סיפור המשכן. כפי שהראינו בעבר, ברית סיני מחלקת את העם והמרחב לשלושה חלקים. משה עולה לבדו כל הדרך אל ה' (כד:ב, וראו כד:יב, יח); האליטות, הכהנים והזקנים, עומדים על ההר בין העם למשה וזוכים להתגלות מופחתת (כד:א,ט-יא); אנשי הקבוצה השלישית, העם, עומדים בתחתית ההר יחד עם המזבח שהם בנו והקרבנות שהם הביאו (כד:ד-ה). חלוקה משולשת זו היא החלוקה המדויקת של אוכלוסיה ומרחב הקיימת במשכן: קודש הקדשים - מכיל את הארון; אהל מועד - מכיל את שאר הכלים; החצר - מכילה את המזבח. לפי פרק כב, ה' נועד עם משה ומדבר אתו מעל הכפורת "מבין שני הכרבים" (כה:כב), ובמילים אחרות - משה לבדו נכנס לאיזור הקדוש ביותר; האליטות, כלומר הכהנים, זוכים לשרת באהל מועד (כח:מג, ויקרא טז:ב), באופן דומה למעמד הר סיני; לבסוף, העם נותר מחוץ למרחבים הללו, באיזור החיצוני בו ממוקם המזבח (ויקרא ט:כג-כד).

בנוסף לכך, כפי שבברית סיני ישנה הדגשה על טקסט וקרבנות, כך המשכן מכיל טקסט וקרבנות. ספר הברית (כד:ז), המכיל את "דברי ה' ואת המשפטים" (כד:ד) שישראל מגיבים אליהם בהכרזת "נעשה ונשמע", מוצא את מקבילו באוהל מועד ב"עדות", כלומר בתורה (רש"י כב:טז), שיש לשים בארון מתחת לכסא הכרובים של "המלך"; הקרבנות

סיני: יש לתחבר אל ה' באמצעות בריתו ודבריו; המשכן הוא, איפוא, פשרה ואידיאל בו זמנית.

לעיון נוסף

1. הרמב"ן רואה את מטרת המשכן בהשראת השכינה המיסטית של ה' בקרב ישראל. עבורו, יש בהשראת שכינה זו אידיאל דתי ומטאפיזי כאחד. השיעור שלנו, מיותר לציין, אינו הולך בדרכו. ראו רמב"ן לשמות כה:ו, כא. כמו כן ראו שמואל א ד:ד, שמואל ב ו:ב, מלכים ב יט:טו ודברי הימים א כח:יח.

א. האם הראיות שרמב"ן מביא מכריחות אותנו לקבל את מסקנותיו בעניין משמעות ההקבלה בין המשכן לבין מעמד וברית סיני?

ב. ראו מלכים ב ח:כז, ישעיהו סו:א ושאלתנו הראשונה של אברבנאל לפרשת תרומה. נסו להשתמש ברעיונות שהובאו בשיעור כדי ליישב את הסתירה בין הפסוקים הללו לפסוקים שהובאו בסעיף א'.

2. ראו שוב את כ:כא-כב, ועיינו בדברי ספורנו, ראב"ע (כ:כא) ורמב"ן על אתר. נסו לבנות שיטה עקבית מדברי ראב"ע ורמב"ן; שימו לב לעקביות שיטתו של רמב"ן.

3. חזרו על סדר הזמנים על פי רש"י לחטיבה השנייה של ספר שמות. מתי משה אומר את כ:יט-כג:לג לעם? מה ההשפעה של תשובה זו על הפרשנות שניתן לחטא העגל ולתפקידו של אהרן בחטא?

4. ראו כ:טו-טז וכן לג:א. נסו, בעזרת השיעור הזה והשיעור של השבוע שעבר, להבין את תפקיד ה'מתווך' בין האדם לבין האל.

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תשס"ו
עורך: אייל קסנר

בית המדרש הוירטואלי שליך ישיבת הר עציון
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דואל: office@etzion.org.il
